

ANDRZEJ KONDRACKI SDB
Lublin

DUCH I MĄDROŚĆ W KSIĘDZE MĄDROŚCI

Mądrość i Duch to dwie bogate w treść rzeczywistości w tradycji biblijnej. Każda ze swoją specyfiką i konkretnym działaniem. Dość szybko jednak autorzy natchnieni dostrzegli ich wzajemne zależności. Przede wszystkim zauważono, że źródłem obydwu jest sam Bóg oraz że zarówno Mądrość, jak i Duch stanowią czynną obecność Boga we wszechświecie i we wnętrzu człowieka. W sposób szczególny rozumienie Mądrości jako daru Bożego, jako owocu tchnienia Boga doprowadziło do zbliżenia tych dwóch pojęć. W Księdze Mądrości Mądrość jest darem Boga, owocem ufnej modlitwy Pseudo-Salomona. Tutaj Mądrość jest natchniona, a mędrzec zajmuje miejsce proroka. Autor Mdr nie odwołuje się do ludzkiego doświadczenia, lecz jedynie mówi o darze Bożym Mądrości, o Duchu Mądrości czy o Duchu świętości. Używa zamiennie φρόνησις i πνεῦμα σοφίας (7, 7) oraz σοφία i το ἅγιόν σου πνεῦμα (9, 17).

Niniejsze studium pragnie przeanalizować myśl autora Mdr i ukazać te aspekty Mądrości i Ducha, które posłużyły mu do utożsamienia tych dwóch pojęć i rzeczywistości.

I. UŻYCIE SŁOWA πνεῦμα W Mdr

Jest to słowo bogate w znaczenia i w Mdr znajdujemy je prawie wszystkie. Najbardziej pierwotne znaczenie to powiew, lekki wiatr lub powietrze. Opisując nietrwałość, przelotność życia grzesznika autor Mdr porównuje je do lotu ptaka, po którym żaden znak nie pozostaje, tylko lekkie powietrze (πνεῦμα κοῦφον) smagnięte piór uderzeniem. Kiedy zaś

kreśli rozmiar kary, jaki spotka grzeszników, używa pojęcia „duch” w znaczeniu silnej wichury, huraganu. Jest to duch mocy (πνεῦμα δυνάμεως)¹, który jak huragan rozproszy bezbożnych.

Inne znaczenie słowa πνεῦμα to oddech, oddychanie, znak życia u zwierząt i u człowieka. W chwili śmierci człowieka ciało zamieni się w popiół, a duch uleci jak lekki podmuch powietrza (καὶ τὸ πνεῦμα διαχυθήσεται ὡς χαῦνος ἀήρ)².

Opisując cierpienia bezbożnych, słowo πνεῦμα jest użyte na określenie ducha ludzkiego. Człowiek znoszący cierpienia duchowe (καὶ διὰ στενοχωρίαν πνεύματος στενάζονται καὶ ἐρούσιν – w ucisku ducha wzdychać będą: 5, 3b).

Bardzo wymowny jest tekst ironizujący bałwochwalstwo Egipcjan, którzy lepią bożki nieożywione. Pneuma oznacza tutaj ducha życia w człowieku, który to został tylko wypożyczony człowiekowi przez Boga (τὸ πνεῦμα δεδανεισμένος – 15, 16b). Duch życia w człowieku nie jest jego, należy do Boga i człowiek nie może go nikomu ani niczemu przekazać. Ten sam duch, jeżeli opuści człowieka, nie można mu go przywrócić (ἐξελθὼν δὲ πνεῦμα οὐκ ἀναστρέφει – 16, 14b)³.

Słowo jest też użyte w liczbie mnogiej na oznaczenie duchów jako bytów pośrednich między Bogiem i ludźmi (φύσεις ζῶων καὶ θυμοὺς θηρίων πνευμάτων βίας – 7, 20b i καὶ διὰ πάντων χωρῶν πνευμάτων – 7, 23a).

W większości przypadków słowo πνεῦμα oznacza Ducha Bożego. Ten święty Duch unika podstęp, usuwa się od niemądrych zamysłów, obrusza się z powodu nieprawości (ἄγιον γὰρ πνεῦμα παιδείας φεύξεται δόλον – 1, 5), kocha człowieka (φιλόανθρωπον – 1, 6a). Jest to ten sam Duch Boży, który napełnia ziemię i podtrzymuje wszystko (ὅτι πνεῦμα κυρίου πεπλήρωκεν τὴν οἰκουμένην – 1, 7a; por. także 7, 7b; 7, 22b; 9, 17b).

¹ Obrazy znane w tradycji biblijnej: Ps 1, 4 – „Nie tak występni, nie tak: są oni jak plewa, którą wiatr rozmiata”; Jr 23, 19 – „Oto nawałnica Pańska, gniew powstaje, burza szaleje, spada na głowę niegodziwych”. Ten obraz mocy natury ukazuje wszechmoc Boga i ogrom kary, jaki spada na grzeszników. Por. K. R o m a n i u k, *Księga Mądrości*, (Pismo Święte Starego Testamentu VIII/3), Poznań 1969, s.139.

² Oddech na ustach to znak życia (Rdz 2, 7; Hi 27, 3). Według bezbożnych tchnienie (tutaj πνεῦμα) wraz ze śmiercią przestaje istnieć, rozproszy się w powietrzu.

³ „πνεῦμα als das Lebensprinzip des Menschen” (W. B i e d e r, „πνεῦμα in Sapiaentia”, ThWNT VI, s. 369).

Podkreślone jest działanie Ducha Bożego na płaszczyźnie kosmicznej (τὸ γὰρ ἄφθαρτόν σου πνεῦμά ἐστιν ἐν πᾶσιν – 12, 1; por. także 11, 20a).

Duch Boży w Księdze Mądrości ukazany jest jako rzeczywistość zależna od Boga, lecz w dużym stopniu usamodzielniona. Rzeczywistość utożsamiona z uosobioną Mądrością Bożą w podwójnej aktywności na płaszczyźnie kosmicznej jako wypełniająca cały wszechświat oraz na płaszczyźnie antropologicznej jako czynnik działający w człowieku⁴.

II. ŁĄCZENIE DUCHA I MĄDROŚCI W TRADYCYJ BIBLIJNEJ

Początkowo pojęć „duch” i „mądrość” nic ze sobą nie łączyło; duch przynależał do świata natury – wiatr, powietrze, powiew – i przyjmuje znaczenie pierwiastka życiowego u zwierząt i u ludzi; mądrość to od samego początku przymiot ludzki: zdolność i mądrość, które ogarniają całe życie człowieka. W drugiej kolejności zarówno mądrość, jak i duch są przypisywane Bogu, mimo ich różnych aspektów: duch łączy się z działalnością Boga, Jego mocą, a natomiast mądrość z Jego planowaniem i rządzeniem całym światem i ludźmi. Mówi się więc o Mądrości Bożej i o Duchu Boga.

W Izraelu to zbliżenie Ducha i Mądrości dokonuje się już za proroków i zostanie rozbudowane w księgach mądrościowych (Syr 1,1-10; Ps 104, 27-30) i swój punkt kulminacyjny osiągnie właśnie w Mdr. Tutaj dokona się utożsamienie πνεῦμα i σοφία; zarówno Mądrość, jak i Duch wypełniają cały wszechświat swoją aktywną obecnością, jak i stają się dla człowieka podstawą życia moralnego.

1. Duch Boży jako obecność Boga we wnętrzu człowieka (Iz 63,7-14)

Duch Jahwe jawi się najczęściej jako atrybut Boga, w sposób szczególny jako Jego moc (Iz 31, 3; Ag 2, 5; Za 4, 6)⁵, jego wiedza, mądrość

⁴ „Das πνεῦμα in Sap ist eine von Gott abhängige und doch in eine gewisse Selbständigkeit erhobene Realität. [...] so lassen ihn doch die jüdische Tradition (πνεῦμα als Lebengeist) eine bestimmte Doppelaktivität des kosmischen Pneuma in der Welt bekennen, die sowohl der ganzen Menschheit als auch dem Kreis der Erwählten zugute kommt” (B i e d e r, „πνεῦμα in Sapientia”, s. 370).

⁵ „Jest to moc Boża przekształcająca osobowości ludzkie po to, by były zdolne do niezwykłych czynów...” (J. G u i l l e t, *Duch Boży*, [w:] *Słownik teologii biblijnej*, red.

(Iz 30, 1; 40, 13; Ps 139, 7). Wiele też analogii wskazuje, że ten Duch to nie kto inny, ale sam Jahwe, który działa w człowieku. Tak jak termin „oblicze Jahwe” oznacza samego Boga, tak też zwrot „Duch Boży”, wyraża obecność Bożą lub samego Boga.

Jednym z tekstów, które najwyraźniej to potwierdzają, jest Iz 63, 7-14. W kontekście modlitwy błagalnej z powodu klęski narodowej⁶ lud czyni refleksję historyczną, gdzie dostrzega doznane dobrodziejstwa Bożego miłosierdzia⁷. Następnie wyznaje swoją niewierność i błaga Boga historii o wybawienie. Na uwagę zasługuje stwierdzenie, że autorem wybawienia był w przeszłości nie jakiś posłaniec lub anioł Jahwe, lecz sam Bóg poprzez swoje Oblicze⁸. W tej refleksji historycznej (Iz 63, 7-14) wyrażenie „duch” (*ruah*) występuje trzy razy. W w. 10 jest mowa o świętym Duchu Boga kontrastującym z niewiernością Izraela: „Oni zaś zbuntowali się i zasmucili Jego świętego Ducha”. W wierszu 11 znajdujemy nawiązanie do Ducha, jakiego otrzymał Mojżesz w celu rządzenia narodem wybranym⁹. „Gdzie Ten, co umieścił w jego wnętrzu swego świętego Ducha?” Wiersz 14, kontynuując opis prowadzenia ludu na pustyni, przypisuje czynną rolę Duchowi Jahwe: „Duch Jahwe zapewnił im wypoczynek”.

Z jednej strony Duch Boży jest tu synonimem Boga samego, Jego świętości. Reprezentuje Jahwe, który wybawiał swój lud i opiekował się nim w swej łaskawości. Z drugiej strony jest tu mowa o szczególnym darze Boga dla Mojżesza. Jest to dar mocy Boga, umieszczony we wnętrzu człowieka, który uzdalnia go do rządzenia czy prorokowania¹⁰. W Ps 51, 11-14 tym wnętrzem jest nowe serce człowieka, miejsce obecności Boga w człowieku. Duch Boży jest więc to moc przemieniająca serce człowieka. Gdy Bóg zabierze tę moc, człowiek zostaje odrzucony z bliskości Boga¹¹.

X. Leon-Dufour, Poznań–Warszawa, 1985, s. 226).

⁶ „La situazione è quella di una disgrazia nazionale. Il popolo si rivolge al Dio della sua storia, chiedendogli che intervenga per salvarlo” (L. A l o n s o S c h ö k e l, J. L. S i c r e D i a z, *I Profeti*, Roma, 1989, s. 426).

⁷ Dobrodziejstwa to niemal techniczne określenie spełnionych przez Boga wielkich przejawów Jego miłosierdzia (por. L. *Stachowiak, Księga Izajasza*, II-III (PŚST IX/2), s. 295).

⁸ Oblicze to obecność Boga, która towarzyszy ludowi w wędrówce przez pustynię – Wj 33, 14-15.

⁹ Lb 11, 17.

¹⁰ *Stachowiak, Księga Izajasza*, s. 297.

¹¹ „[...] to ruah odnosi się do siły działania, przenikającej uczucia, myśli, chcenie, wywodzącej się od Jahwe. Gdy zabierze się tę moc człowiekowi, jest to znak, że człowiek

Dar zatem mocy Bożej, który został udzielony Mojżeszowi, to część Ducha Bożego. Ten dar Ducha może być porównywany z darem mądrości, gdyż uzdalnia Mojżesza do rządzenia i kierowania ludem wybranym. Analogicznie do Ducha Pańskiego w wyroczni o ródźce Jessego: „I spocznie na niej Duch Pański, duch mądrości i rozumu, duch rady i męstwa, duch wiedzy i bojaźni Pańskiej” (Iz 11, 2). Takie rozumienie Ducha Bożego, jako daru Boga dla ludzi, Boga, który udziela człowiekowi swej mocy i swej mądrości, stanowi przygotowanie i inspirację dla autora Księgi Mądrości, który doprowadził do utożsamienia Ducha Bożego i Bożej Mądrości¹².

2. Duch jako moc Boga w człowieku (Hi 32)

Zbliżenie pojęć mądrości i ducha możemy dostrzec w Księdze Hioba. Mądrość, która jest dostępna człowiekowi, jest to mądrość natchniona, będąca efektem działania Ducha Bożego. Szczególnie zauważa się to w mowach Elihu, który promieniuje mądrością natchnioną. Najpierw wyjawia, że spodziewał się usłyszeć mądre słowa od starszych, lecz trzej przyjaciele Hioba nie powiedzieli nic mądrego, bo mądrość jest efektem ducha (*ruah*), który jest w człowieku, tchnienia Boga, a nie owocem wieku i doświadczenia.

Ale to duch jest w człowieku,
i tchnienie Wszechmocnego daje mądrość (Hi 32, 8).

Mamy tu dwuwiersz połączony przez paralelizm synonimiczny, stąd duch w człowieku wyraża zrozumienie, jakie ten otrzymuje od Ducha Bożego¹³. Mądrość zatem nie jest zwyczajnym przymiotem ludzi, objawem ich inteligencji, lecz swoje źródło ma w Bogu, jest owocem tchnienia Boga. Nie utożsamia się ten Duch z tchnieniem życia (Rdz 2, 7; Hi 27, 3; 33, 4; Ps 104, 29), tzn. z życiem jakiego Bóg udzielił wszystkim istotom żyjącym (Hi 12, 10; 34, 14; Koh 3, 19), ale jest to moc Boga udzielona tylko uprzywilejowanym; tym, którzy wstępują na drogi Mądrości.

jest bliski odrzucenia” (S. Ł a c h, *Księga Psalmów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy* (PŚST VII/2), Poznań 1990, s. 276).

¹² Por. J. V i l c h e z L i n d e z, *Sapienza*, Roma 1990, s. 101.

¹³ „Since the phrase the spirit in man is paralleled by the breath of Shaddai, it seems to be referring to the insight that the human spirit receives from the Spirit of God” (J. E. H a r t l e y, *The Book of Job*, Michigan 1988, s. 434).

Elihu jest pełen tej mocy, nie może jej powstrzymać i wypowiada słowa Mądrości:

Bo napełniony jestem słowami
i duch mój mnie przynagła,
serce moje jest jak zatkane wino,
które rozsadza bukłak skórzany (Hi 32, 18).

Jest to ten sam Duch, który jest w człowieku (Hi 32, 8). Jest to tchnienie Wszchemocnego, które udziela Mądrości. Tak jak Jeremiasz nie mógł powstrzymać ognia palącego w jego kościach (Jer 20, 9), bo był wypełniony Słowem Boga, tak Elihu jest wypełniony Duchem Boga¹⁴.

Duch w jego wnętrzu jest tą nieprzejednaną mocą, zmuszającą Elihu do mówienia i przywołuje na myśl natchnienie prorockie obligujące proroka do przepowiadania (Am 3, 8; Iz 8, 11). Takie rozumienie Ducha Bożego, jako siły Boga działającej w człowieku i udzielającej mu mądrości, przybliży mędrców do proroków, co w efekcie doprowadzi do utożsamienia Ducha i Mądrości.

3. Mądrość jako Obecność Boga wśród ludu (Syr 1,1-10)

Księgę Syracyclesa otwiera perykopa programowa, poświęcona w całości Mądrości. Mądrość jest tu przedstawiona w swoich najważniejszych aspektach¹⁵:

– jako przymiot Boga tylko Jemu właściwy:

Wszelka mądrość od Pana pochodzi
i z Nim pozostaje na wieki (w. 1)
Jeden tylko jest mądry, budzący trwogę
siedzi na swoim tronie (w. 8);

– jako zasada ładu we wszechświecie, której zrozumienie jest niedostępne dla człowieka:

¹⁴ „S'è appellato allo spirito nel v. 8 e potrebbe citare a suo favore l'esperienza del profeta Geremia con la Parola di Dio” (L. A l o n s o S c h ö k e l, J. L. S i c r e D i a z, *Giobbe*, Roma 1985, s. 521).

¹⁵ A. M i n i s s a l e, *Siracide (Ecclesiastico)*, (Nuovissima Versione della Bibbia 23), Cinisello Balsamo (Milano) 1989, s. 41; P. W. S k e h a n, A. A. Di Lella, *The Wisdom of Ben Sira* (AnchBib 39), New York 1987, s. 137-138.

Piasek mórz i krople deszczu,
dni wieczności – któż może policzyć?
Wysokość nieba, rozległość ziemi,
głębiny¹⁶ i mądrość – któż może wy badać? (w. 2-3);

– oraz jako dar Boga dla tych, którzy go kochają:

Pan sam ją stworzył, ujrzał i policzył
i wylał ją na wszystkie swoje dzieła.
Nad każdym ciałem według Jego daru
rozdzielił ją obficie tym, którzy Go miłują (w. 9-10).

Wiersz 9 tej perykopy (καὶ ἐξέχεεν αὐτήν ἐπὶ πάντα τὰ ἔργα αὐτοῦ) mówi o mądrości w taki sam sposób jak prorok Joel zapowiada wylanie ducha Bożego na wszelkie stworzenie καὶ ἐκχεῶ ἀπὸ τοῦ πνεύματός μου ἐπὶ πᾶσαν σάρκα (Jl 3, 1 LXX)¹⁷, nawiązując do życzenia wyrażonego przez Mojżesza po udzieleniu ducha jego współpracownikom (Lb 11, 17. 24-29)¹⁸. Charakterystyczne słowo (ἐκχέω), tłumaczące hebrajskie *shaphak*, oprócz pospolitego użycia ma w pismach prorockich znaczenie metaforyczne, oznaczając udzielenie, rozdanie Ducha Bożego (Ez 39, 29; Za 12, 10). Użycie tego wyrażenia na udzielenie Mądrości i rozumienie Mądrości jako daru Boga wlanego we wnętrze człowieka zbliża pojęcia Ducha i Mądrości.

Syrach sam siebie uważa za proroka, kiedy wyjaśnia swoją rolę w przekazywaniu mądrości: „Owszem wyleję naukę jak prorocstwo i przekażę ją pokoleniom na wieki” (Syr 24, 33). Jest świadom, że mędrzec izraelski otrzymuje Ducha Bożego:

Jeżeli Pan Wielki zechce,
napełni go duchem rozumu,
on zaś słowa mądrości swej jakby deszcz wyleje
i w modlitwie wychwalać Go będzie (Syr 39, 6).

¹⁶ Wody podziemne. Ziemię wyobrażano sobie jako okrągłą płaszczyznę, pod którą znajdowały się głębiny wód.

¹⁷ Por. także: Iz 32, 15; 44, 3; Ez 36, 25; Za 12, 10.

¹⁸ „Quest’augurio di Mosè viene annunciato da Gioele e, più tardi, l’apostolo Pietro ne vedrà la realizzazione al momento della Pentecoste” (M. G i l b e r t, *Spirito, Sapienza e Legge secondo Ben Sira e il Libro della Sapienza*, [w:] Aa.vv., *Lo Spirito del Signore* (Parola, Spirito e Vita 4), Roma 1979, s. 68).

Mędrzec izraelski otrzymuje zatem dar ducha rozumu i mądrości. Jest on tu ukazany jako kontynuator linii proroków, zgodnie z zapowiedzią Izajasza dotyczącą różdżki z pnia Jessego (Iz 11, 1-2). Syrach odczytuje więc tradycję prorocką przypisując Mądrości to, co prorocy mówili o Duchu¹⁹. Mamy tylko odmienną perspektywę. Prorocy mówili o darze Ducha jako o odległej przyszłości, a tutaj dar Mądrości został już udzielony.

Ta zmiana perspektywy wynika z głębszego rozumienia Mądrości i Ducha jako Bożej obecności, jako Bożej mocy działającej w narodzie wybranym i w pobożnym mędrцу. Z przemowy Mądrości (Syr 24, 1-23) możemy bowiem wnioskować, że chodzi tu raczej o dar Jego obecności²⁰. Zarówno Mądrość, jak i Duch to jest obecność Boga wśród swego ludu.

III. MĄDROŚĆ JAKO ZASADA POSTĘPOWANIA MORALNEGO

Temat główny pierwszej części Księgi Mądrości (Mdr 1-5) to nieśmiertelność człowieka. Bo dla nieśmiertelności Bóg stworzył człowieka, a śmierć nie pochodzi od Boga, ale od grzechu (Mdr 1, 12-16). Aby mieć udział w nieśmiertelności człowiek winien wystrzegać się grzechu, kochać sprawiedliwość wchodząc na drogę Mądrości. W otwierającej Księgę zachęcie (Mdr 1, 1-15) autor wskazuje na cechy i naturę Mądrości, które to nie pozwalają jej zetknąć się z grzechem. Zestawienie Mądrości z Duchem świętości, rozumienie Mądrości jako ducha przebywającego w człowieku wyjaśnia brak tej kompatybilności między Mądrością i grzechem.

Mdr 1, 4-6

ὅτι εἰς κακότεχνον ψυχὴν οὐκ εἰσελεύσεται σοφία
οὐδὲ κατοικήσει ἐν σώματι κατάχρεω ἁμαρτίας
ἅγιον γὰρ πνεῦμα παιδείας φεύξεται δόλον
καὶ ἀπαναστήσεται ἀπὸ λογισμῶν ἀσυνέτων
καὶ ἐλεγχθήσεται ἐπελθούσης ἀδικίας
φιλόανθρωπον γὰρ πνεῦμα σοφία
καὶ οὐκ ἀθώσσει βλάσφημον ἀπὸ χελέων αὐτοῦ

¹⁹ Tamże, s. 69.

²⁰ „Non sembra che si debba cercare nella linea dell'ipostasi quale è stata sviluppata dalla teologia greca. L'espressione migliore nel nostro linguaggio potrebbe essere quella di presenza: Presenza di Dio al mondo e agli uomini, presenza particolarmente premurosa nei confronti dei giusti che ad essa si aprono” (M. G i l b e r t, J. N o ë l A l e t t i, *La Sapienza e Gesù Cristo*, Torino 1981, s. 38).

ὅτι τῶν νεφρῶν αὐτοῦ μάρτυς ὁ θεὸς
καὶ τῆς καρδίας αὐτοῦ ἐπίσκοπος ἀληθῆς
καὶ τῆς γλώσσης ἀκουστής
Nie zstąpi bowiem Mądrość do duszy zło czyniącej
i nie zamieszka w ciele poddanym grzechowi.
Albowiem Święty Duch karność będzie unikał podstęp
i usunie się od niemądrych zamysłów,
i obruszy się, kiedy nadejdzie nieprawość.
Mądrość bowiem jest duchem, który miłuje człowieka,
lecz nie folguje bluźniercy z powodu ust jego,
gdyż Bóg jest świadkiem jego nerek
i stróżem prawdziwym jego serca,
i tym, który słyszy mowę jego.

Niewątpliwie chodzi tu o Mądrość Bożą, gdyż Bóg nie może zamieszkać w grzeszniku. Tak jak Bóg (Pwt 16, 2. 6. 11; Ps 68, 17; 132, 13; 135, 21) Mądrość zamieszkuje w duszy sprawiedliwego, tam rozstawia swój namiot i swoje sanktuarium. Ona, która żyje z Bogiem (Mdr 8, 3; 9, 4; Prz 8, 30), znajduje upodobanie mieszkając wśród synów ludzkich (Prz 8, 31; Syr 24, 8) i obiera sobie mieszkanie w narodzie wybranym (Syr 24, 8; Ba 3, 37). Pojęcia „dusza” i „ciało”, umieszczone w 4a i 4b według zasad paralelizmu synonimicznego, oznaczają osobę ludzką, człowieka rozumianego po semicku jako jedność²¹.

Święty Duch karność to moc Boża będąca źródłem życia fizycznego i moralnego człowieka. Tutaj jest to ta sama Mądrość z w. 4, która stoi z dala od grzechu. Duch jest święty ze względu na świętość Boga, od którego pochodzi, oraz dlatego, że ma moc przemieniać człowieka, uwalniając go od grzechu²². Tutaj zostaje nazwany wychowawcą (πνεῦμα παιδείας), gdyż oświeca i poucza człowieka²³. Pouczenie, karność i wychowanie to w tradycji mądrościowej czynności właściwe samej Mądrości (Syr 4, 11-19).

²¹ „Występująca w całym wierszu dychotomia dusza–ciało nie jest wyrazem wpływów filozofii platońskiej, lecz podobnie jak wspomniany paralelizm, stanowi nawiązanie do antropologii semickiej” (R o m a n i u k, *Księga Mądrości...*, s. 89). Inni widzą tutaj wpływy hellenistyczne: „Anima e corpo, secondo l'autore di Sap (cfr. 8,19-20; 9,15), costituiscono l'uomo dicotomicamente non nel senso rigorosamente ilemorfico della filosofia aristotelica, ma certo con un'influenza delle correnti ellenistiche del tempo” (J. V í l - c h e z L í n d e z, *Sapienza*, Roma 1990, s. 154).

²² Por. R o m a n i u k, *Księga Mądrości...*, s. 90.

²³ W Nowym Testamencie jest to właściwe działanie Ducha Świętego, który jako osoba boska kieruje i poucza uczniów (J 14, 16. 26; 16, 13; 1 J 2, 27).

Można więc powiedzieć, że autor używa zamiennie pojęć „Mądrość” i „Duch”²⁴.

Wiersz 6 daje wyjaśnienie dlaczego Mądrość oddala się od nieprawości. Ona, która jest Duchem kochającym dobro (Mdr 7, 22), unika grzechu (Mdr 1, 4; 4, 11) i chce, aby ludzie oddalili się od grzechu i mieli udział w nieśmiertelności. W ten sposób Ona kocha ludzi i chce ich przysposobić jako przyjaciół Boga (Mdr 7, 27), chce ich ukształtować jako synów Boga (Mdr 2, 13. 18; 5, 5) czyniąc ich dziedzicami życia wiecznego.

Mądrość zatem działa we wnętrzu człowieka jako rzeczywistość święta i przeciwna grzechowi. Jako moc Boża, która towarzyszy sprawiedliwym i umacnia ich w wypełnianiu woli Boga. W tym aspekcie dąży ona do zastąpienia Ducha, który w tradycji biblijnej był czynnikiem odnowienia wewnętrznego (Ps 51, 12-14; 143, 10; Ez 36, 26-27). Takie rozumienie Mądrości jako wewnętrznej zasady życia moralnego prowadziło do utożsamienia jej z Duchem Bożym²⁵.

IV. DZIAŁANIE KOSMICZNE DUCHA I MĄDROŚCI

Autor nawiązuje do treści biblijnych i zwraca uwagę na wszechobecność Boga poprzez swego Ducha (Jr 23, 24; Ps 139, 7). Rozwija tę myśl przypisując Duchowi funkcję kosmiczną podtrzymywania wszystkiego, na sposób właściwy Mądrości.

Mdr 1, 7

ὅτι πνεῦμα κυρίου πεπλήρωκεν τὴν οἰκουμένην
καὶ τὸ συνέχον τὰ πάντα γῶσιν ἔχει φωνῆς
Albowiem Duch Pański napełnił ziemię,
a Ten, który podtrzymuje wszystko, ma znajomość mowy.

Wiersz ten jest kontynuacją wiersza poprzedniego. Partykuła ὅτι ma charakter wyjaśniający – ponieważ, albowiem. W ten sposób autor mówi zamiennie o Mądrości i o Duchu i czyni aluzję do aktywności stwórczej

²⁴ Por. M. C o n t i, *Sapienza* (Nuovissima Versione della Bibbia 22), Cinisello Balsamo (Milano) 1989, s. 56.

²⁵ „Cette transformation de la sagesse en un principe interne de vie morale consommerait son assimilation avec l'esprit divin” (C. L a r c h e r, *Etudes sur le livre de la Sagesse*, Paris 1969, s. 364).

i umacniającej Mądrości, a także do jej wszechwiedzy. Mądrość wypełnia wszechświat, bo jest Stworzycielką wszystkich rzeczy (Mdr 7, 2; 8, 5-6), Mądrość jest Duchem przenikającym wszystko (Mdr 7, 22). Rozciąga swoją potęgę na krańce świata (Mdr 8, 1). Ona jest tym Duchem Bożym, który okrywał otchłanie, zanim Bóg uczynił porządek we wszechświecie (Rdz 1, 2). Ona jest tą mgłą, która okryła całą ziemię (Syr 24, 3) i była przy Bogu, kiedy on dokonywał dzieła stworzenia (Prz 8, 30).

Ten Duch Pański, który jest Mądrością, podtrzymuje istnienie świata. Świat, będąc złożonym z wielu części, jest utrzymywany jako jedność²⁶. Tym językiem zaczerpniętym z filozofii stoickiej²⁷ autor wyraża funkcję kosmiczną Mądrości. Ona jest zasadą łączącą całe stworzenie: odnawia wszystko (Mdr 7, 27) i włada wszystkim z dobrocią (Mdr 8, 1).

Autor Księgi Mądrości czerpie z dziedzictwa doktrynalnego Starego Testamentu o wszechobecności Ducha Pańskiego, o naturze i działaniu Mądrości. Dokonuje syntezy łącząc działanie kosmiczne Ducha i Mądrości.

V. DUCH MĄDROŚCI DAREM BOGA

Mądrość, o którą prosi Boga w modlitwie Pseudo-Salomon, jest ukazana jako umiejętność rządzenia, którą Bóg w darze udziela rządzącym. Tym darem w tradycji biblijnej był Duch Jahwe (Lb 11, 29; Pwt 34, 9; Sdz 3, 10; 6, 34; 11, 29; 1 Sm 11, 6; 1 Sm 16, 13).

Mdr 7, 7

διὰ τοῦτο εὐξάμην καὶ φρόνησις ἐδόθ μοι
ἐπεκαλεσάμην καὶ ἦλθεν μοι πνεῦμα σοφίας
Dlatego modliłem się i dano mi zrozumienie,
wołałem i przyszedł na mnie Duch Mądrości.

²⁶ W Nowym Testamencie ta funkcja jest przypisana Chrystusowi: „Wszystko przez Niego i dla Niego zostało stworzone. On jest przed wszystkim i wszystko w Nim ma istnienie” (Kol 1, 17).

²⁷ „Jednakże nie jest wykluczone, że autor Mądrości odwołuje się tu do języka używanego w popularnej filozofii greckiej...” (R o m a n i u k, *Księga Mądrości...*, s. 93); „In esso si manifesta in maniera concreta la cultura ellenistica dell'autore, che si serve dell'ideologia e del vocabolario degli stoici per plasmare questa sentenza definitiva” (V í l c h e z L í n d e z, *Sapienza*, s. 159).

Roztropność i Duch Mądrości są synonimami samej Mądrości²⁸. Lecz tutaj Mądrość jest rozumiana jako dar Boga i jednocześnie jako źródło autorytetu przy rządzeniu.

Roztropność to mądrość praktyczna w rządzeniu, lecz tutaj poprzez paralelizm synonimiczny zostaje jej nadany sens głębszy. W Księdze Mądrości Duch Mądrości zwykle odnosi się do Ducha Pańskiego: Święty Duch wychowawca (1, 5), Duch Mądrości (1, 6), Duch Pana (1, 7). Duch Mądrości, albo Mądrość, to rzeczywistość Boża, a sformułowanie Duch Mądrości nadaje tej rzeczywistości charakteru wewnętrznego, tak że Mądrość z mocą przenika wszystko i przemienia²⁹. Autor nawiązuje do Mądrości uosobionej z Prz 8, 14-16, która udziela rządzącym rady i stałości, rozważi i mocy. Są to przymioty obiecane Mesjaszowi w Iz 11, 2, a są to przymioty samego Boga.

Rezultatem takiego rozumienia Mądrości jest jej utożsamienie z Duchem. W dalszej części Księgi Mądrości, poczynając od Mdr 10, 1, autor będzie się starał ukazać, że Mądrość pełniła taką rolę, jaką tradycja biblijna przypisywała Duchowi Pańskiemu³⁰.

VI. NATURA DUCHA MĄDROŚCI (Mdr 7, 22b-23)

W części centralnej pochwały Mądrości (Mdr 6, 22–9, 18), tzn. w 7, 22–8, 1 autor Mdr opisuje naturę Mądrości, jej pochodzenie od Boga i jej główne dzieła. Dwuwiersz 7, 22-23 zawiera serię 21 przymiotów, które podkreślają doskonałość Mądrości, lecz w sposób szczególny ustawiają ją w relacji do Ducha.

ἔστιν γὰρ ἐν αὐτῇ πνεῦμα νοερόν ἄγιον
 μονογενές πολυμερές λεπτόν
 εὐκίνητον τρανόν ἀμόλυτον
 σαφές ἀπήμαντον φιλάγαθον ὄξύ

²⁸ Por. R o m a n i u k, *Księga Mądrości...*, s. 150.

²⁹ „[...] lo spirito della sapienza o semplicemente la sapienza appartiene alla sfera strettamente divina; sembra, inoltre, che il termine spirito apporti un carattere di interiorità che dà vigore e trasforma tutto ciò che penetra, tutto ciò su cui viene.” (V í l c h e z L í n d e z, *Sapienza*, s. 283).

³⁰ „l’auteur a attribué à la sagesse divine ce qui était dit de l’esprit saint de Jahvé, parce que la sagesse est le πνεῦμα νοερόν ἄγιον et παντοδύναμον (Mdr 7, 22-23)” (P. van I m s c h o t, *Sagesse et esprit dans l’Ancien Testament*, RB 47(1938), s. 43).

ἀκώλυτον εὐεργετικόν φιλόνητον
 βέβαιον ἀσφαλές ἀμέριμον
 παντοδύναμον πανεπίσκοπον
 καὶ διὰ πάντων χωρῶν πνευμάτων νοερῶν καθαρῶν λεπτοτάτων
 Albowiem jest w niej duch rozumny, święty,
 jedyny, wieloraki, delikatny,
 ruchliwy, przenikliwy, nieskalany,
 jasny, przykrości nie sprawiający, dobro miłujący, bystry,
 nie dający się powstrzymać, dobrze czyniący, ludzi miłujący,
 zdecydowany, niezawodny, beztroski,
 wszechpotężny, nad wszystkim czuwający
 i wszystkie duchy rozumne, czyste i wzniosłe przenikający³¹.

W tym opisie natury Mądrości autor wyjaśnia, że Mądrość zna dokładnie struktury wszechświata, posiada wyjaśnienie wszystkich zjawisk na świecie, ponieważ jest twórcą wszystkiego, co istnieje, Stworzycielką wszystkiego (ἡ γὰρ πάντων τεχνίτις ἐδίδαξεν με σοφία – w. 22a). Chodzi tu o wyjaśnienie w jaki sposób Mądrość mogła przekazać całą wiedzę Salomonowi. Mówi się więc, że jest w niej „duch” rozumny, boski, natury transcendentnej. Dwie cechy charakterystyczne Mądrości tak przedstawionej to czystość nieporównywalna jej istoty oraz jej obecność we wszechświecie, gdzie ona działa z autorytetem i skutecznością³². Charakteryzując w ten sposób Mądrość autor Księgi Mądrości nawiązuje do dwóch podstawowych właściwości Ducha Bożego i tym samym identyfikuje Mądrość i Ducha³³.

Wychodząc od biblijnej Mądrości uosobionej, autor chciał ubogacić pojęcie Mądrości³⁴. Wskazał na przymiot inteligencji i całości poznania wyższego, jakie znajdują się w mocy Boga. Z tego względu odwołał się do pojęcia πνέυμα, gdyż termin ten dobrze wyraża ideę mocy aktywnej. Aby

³¹ Tłumaczenie za: K. R o m a n i u k, *Księga Mądrości. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz* (PŚST VIII/3), Poznań 1969. Tam też czytelnik znajdzie wyjaśnienie poszczególnych przymiotników.

³² „In Sap 7, 22-23 l'autore sembra insistere soprattutto sulla presenza della Sapienza che abbraccia tutta la realtà: essa penetra ogni cosa ed ogni essere, e sempre in vista del bene” (M. G i l b e r t, J. N o ë l A l e t t i, *La Sapienza e Gesù Cristo*, Torino 1981, s. 34).

³³ Por. C. L a r c h e r, *Etudes sur le Livre de la Sagesse*, Paris 1969, s. 367.

³⁴ Niektórzy komentatorzy widzą tu bezpośrednie wpływy filozofii greckiej – „Wisdom is here described in a series of twenty-one (7x3) epithets, borrowed largely from Greek philosophy” (D. W i n s t o n, *The Wisdom of Solomon* (AnchBib 43), Garden City, NY, 1979, s. 178).

więc ubrać obraz Mądrości biblijnej i uzasadnić jej czynne działanie przekształcił ją w rzeczywistość dynamiczną właściwą Duchowi³⁵.

Kontekst następczy wykazuje, że było to zamierzone utożsamienie Ducha i Mądrości. Może niezupełnie Ducha z tradycji biblijnej. Pojęcie Ducha zostało tu ubogacone i poszerzone przez wpływy filozofii greckiej. Prawdopodobnie miało tu swój udział rozumienie ducha przez stoików, dla których duch oznaczał uniwersalny pierwiastek Boży, który ożywia, wypełnia i penetruje cały wszechświat jednocząc go³⁶.

VII. MĄDROŚĆ JAKO OBECNOŚĆ BOGA ODNAWIAJĄCA

Według autora Księgi mądrości, aby człowiek mógł rozpoznać plan Boży co do siebie, rozpoznać wolę Boga, Bóg musiał udzielić człowiekowi swej Mądrości i swego Ducha. Autor Mądrości opierał się na wyroczniach Jeremiasza i Ezechiela, dotyczących Nowego Przymierza³⁷ – Przymierza opartego na relacjach wewnętrznych, relacjach serca i ducha: „I dam wam serce nowe i ducha nowego tchnę w wasze wnętrza [...]” (Jer 31, 33); „Ducha mojego chcę tchnąć w was i sprawić, byście żyli według moich nakazów i przestrzegali przykazań, i według nich postępowali [...] uwolnię was od wszelkiej nieczystości [...]” (Ez 36, 27. 29). Prawdziwe poznanie Pana zależy – według proroków – od nowego daru Bożego, jakim ma być zgłębienie wewnętrzne prawa, jego Tory. A to dokona się poprzez dar Ducha Pańskiego. Tak więc Duch Boży sprawi, że człowiek będzie mógł autentycznie, wewnętrznie poznać Boga i jego plan, jaki ma wobec człowieka.

Dla autora Mdr dar Bożej Mądrości nie różni się od daru Ducha. Ta Mądrość będzie wlana we wnętrze człowieka, do jego serca i będzie tym motorem napędzającym jego działanie i bycie przed Bogiem.

³⁵ „En d’autres termes, c’est pour étoffer l’image de la Sagesse biblique et justifier certaines de ses activités qu’il l’aurait transformée en une réalité dynamique et affirmé qu’elle possède un Pneuma” (L a r c h e r, *Etudes sur le Livre...*, s. 368).

³⁶ Por. V i l c h e z L i n d e z, *Sapienza* s. 101-102; L a r c h e r, *Etudes sur le Livre*, s. 369.

³⁷ Por. M. G i l b e r t, *Spirito, Sapienza e Legge secondo Ben Sira e il Libro della Sapienza*, s. 72.

a) Mdr 7, 27

μία δὲ οὐσα πάντα δύναται
καὶ μένουσα ἐν αὐτῇ τὰ πάντα καινίζει
καὶ κατὰ γενεὰς εἰς φυχὰς ὁσίας μεταβαίνουσα
φίλους θεοῦ καὶ προφήτας κατασκευάζει
Jedyną będąc, wszystko może,
i chociaż sobą pozostaje, odnawia wszystko
i poprzez pokolenia do dusz świętych zstępuje,
czyniąc przyjaciół Boga i proroków.

Mądrość odnawiająca wszystko przywołuje na myśl Ps 104, 27, gdzie tym, który odnawia oblicze ziemi, jest Duch Boży, którego Bóg udziela swoim stworzeniom. Na podobieństwo Ducha Mądrość działa jednocześnie we wszechświecie i w człowieku. Jej czynna obecność polega na odnawianiu wszystkich rzeczy. W sposób szczególny odnosi się to do człowieka, gdyż Mądrość wchodzi do jego wnętrza i go przemienia. Tam, gdzie jest Duch Boży, tam jest też Mądrość. Bóg miłuje dusze sprawiedliwych (Mdr 3, 9), dar Mądrości czyni z nich przyjaciół Boga.

b) Mdr 9, 17-18

Ostatni wiersz wielkiej modlitwy Salomona o Mądrość potwierdza tę prawdę. Tak, jak zapowiadał Ezechiel, dar Ducha i dar Mądrości oczyści człowieka od jego grzechów, wyprostuje jego ścieżki³⁸.

βουλὴν δὲ σου τίς ἔγνω εἰ μὴ σὺ ἔδωκας σοφίαν
καὶ ἔπεμψας τὸ ἅγιόν σου πνεῦμα ἀπὸ ὑψίστων
καὶ οὕτως διωρθώθησαν αἱ τρίβοι τῶν ἐπὶ γῆς
καὶ τὰ ἀρεστά σου ἐδιδάχθησαν ἄνθρωποι καὶ τῇ σοφίᾳ ἐσώθησαν
Któż poznał Twój zamysł, gdyś nie dał Mądrości,
nie zesłał z wysoka Świętego Ducha swego?
I tak ścieżki mieszkańców ziemi stały się proste,
a ludzie poznali, co Tobie przyjemne, i wybawiła ich Mądrość.

Tutaj po raz pierwszy w całej modlitwie Salomona pojawia się wyrażenie Duch Boży. Według zasad paralelizmu odpowiada on Mądrości z w. 17a³⁹. Święty Duch jest utożsamiony z Mądrością w działaniu przemieniającym człowieka. Autor nawiązuje do tradycji biblijnej o Duchu Bożym prze-

³⁸ „This verse marks the culmination of the author’s emphatic teaching in this chapter concerning man’s complete dependance on God’s gift of his spirit of Wisdom for the achievement of a righteous existence” (W i n s t o n, *The Wisdom of Solomon*, s. 208).

³⁹ V í l c h e z L í n d e z, *Sapienza*, s. 336.

mieniającym człowieka⁴⁰ i przypisuje tę funkcję Mądrości⁴¹. To, co prorocy mówili o Duchu Bożym, przypisane jest tutaj Mądrości; tzn. światło i moc wewnętrzna do poznania i pełnienia woli Boga⁴². Mądrość zatem, tak samo jak Duch Boży jest to obecność oczyszczająca i czynna Boga samego w najgłębszych tajnikach serca ludzkiego. Serca, które szuka tej Bożej obecności i ją przyjmuje.

*

Księga Mądrości wykorzystuje bogatą tradycję biblijną o Mądrości uosobionej oraz o Duchu Bożym urzeczywistniającej obecność Boga wśród swoich stworzeń. Autor pojmuje Mądrość i Ducha jako rzeczywistości od Boga pochodzące, od Niego zależne, lecz mające własną samoistność. Dostrzega zarówno w Mądrości, jak i w Duchu Bożym podwójne działanie: aktywność na płaszczyźnie kosmicznej jako obecność Boga wypełniająca wszechświat i na płaszczyźnie antropologicznej jako czynnik Boży działający we wnętrzu człowieka. Takie rozumienie Ducha Bożego i Mądrości doprowadziło do utożsamienia tych dwóch rzeczywistości. Mądrość i Duch stanowią zasadę moralnego postępowania człowieka, działają na płaszczyźnie kosmicznej podtrzymując istnienie wszechświata, oraz zarówno w człowieku, jak i we wszechświecie stanowią czynną obecność odnawiającą.

W perspektywie całej historii zbawienia Księga Mądrości ukazuje rozwijający się proces objawiania się Boga i odkrywania przez ludzi Jego obecności. Mądrość utożsamiona z Duchem Bożym stanowi ważny etap przed objawieniem osoby Ducha Świętego w Nowym Testamencie.

⁴⁰ Są to znane teksty prorockie o nowym przymierzu (Jr 31,33-34; Ez 36, 26-27) – zob. wyżej.

⁴¹ Por. M. G i l b e r t, *Volonté de Dieu et don del la Sagesse (Sg 9,17s)*, NRT 93(1971), s. 162.

⁴² „Dzieje się tak dlatego, że ludzie, oświeceni Mądrością, wiedzą, co Bogu jest miłe. Ostatecznie zatem Mądrości zawdzięczają swoje zbawienie” (R o m a n i u k, *Księga Mądrości...*, s. 174).

WISDOM AND SPIRIT IN THE BOOK OF WISDOM

S u m m a r y

The Book of Wisdom uses a rich biblical Tradition concerning the personified Wisdom and the Spirit of God as a real presence of God among His creatures. Wisdom and Spirit as realities descending from God, and depending on Him, have their own self-existence. The author of the Book of Wisdom identifies Wisdom and Spirit on the cosmical level as the presence of God in the World, and on the anthropological level as the God's factor acting inside of human being. Based on the previous biblical approaches of these two terms, Pseudo-Solomon concludes that Wisdom and Spirit are both the principium of moral human behavior. He points at the cosmical activity of the both and their renovating presence in human being and in the World.

Summarized by Andrzej Kondracki SDB